

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. П. РЕЄНТ (Київ), О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

Видання Інституту історії України НАНУ *

Певним рубежем у дослідженні історії вітчизняної інтелігенції, соціо-культурних явищ стала ґрунтовна праця у 3-х книгах, створена колективом науковців відділу історії культури українського народу⁸⁴. Автори видання поставили за мету "правдиво показати місце і роль інтелігенції за період від передодня революційних подій 1917 р. до середини 40-х (час, що трагічно відбився на її долі), а також звільнити фальсифіковану історію цієї соціальної групи від бруду, брехні, наклепів та міфів".

Праця містить аналіз причин, внаслідок яких у діяльності інтелігенції поєднувалися подвижницьке служіння народу з конформізмом стосовно антинародних владних структур, критичне мислення — з прославленням компартійних можновладців.

Центральними темами нарисів стали питання формування інтелігенції, залучення її потенціалу в економічній та духовній сферах, матеріально-побутові умови існування й репресії, що косили інтелектуальні сили нації.

Розглядаючи складну діалектику взаємин держави та інтелігенції, автори доводять, що більшовицький режим шляхом низки цілеспрямованих заходів перетворив інтелігенцію на слухняне знаряддя в руках номенклатури. В праці розкрито національний аспект боротьби тоталітарної системи проти інтелігенції, що супроводжувалася численними судовими процесами над так званими "ухилами", СВУ, Промпартією, окремими особами. Логічний ряд злочинів проти власного народу поповнили явища, які спричинили злам моральних традицій, поширення бездуховності, занепад культури. В результаті політики радянської влади відбулося розшарування інтелігенції, вимивання з її рядів морально стійких, високоосвічених людей. Певна її частина, влившись в адміністративно-управлінський апарат, стала не лише його апологетом, але й активним, ініціативним співучасником "соціалістичних експериментів", порушень прав людини і т. п.

Видання подає соціально-історичну генезу української інтелігенції, її діяльність в дореволюційний період, ставлення до самодержавства, Тимчасового уряду, більшовицького перевороту 1917 р., розкриває умови, за яких став можливим її компроміс з радянською владою. В книзі детально з'ясовуються соціально-економічне та політичне становище інтелектуальної еліти дореволюційної флорації, шляхи формування радянської інтелігенції та її роль в розвитку господарства, суспільного життя, культури й освіти.

В праці міститься характеристика соціально-професійної структури інтелігенції Західної України, наводяться причини її ідейного розмежування, форми участі в національно-визвольному русі та радянизації регіону в 1939—1941 рр.

Всебічно висвітлені питання репресій, зокрема в період окупації республіки. При цьому наголошується, що незважаючи на зусилля беріівських спецслужб, кращі представники української інтелігенції до-

*Закінчення. Початок дав. Укр. іст. журн. — 1998. — № 2.

шукувалися істинних причин економічних негараздів, невдач Червоної армії у боротьбі з ворогом та інших вад сталінського режиму, хоча це і загрожувало їх кар'єрі та фізичному існуванню.

На жаль, з поля зору дослідників випав такий аспект проблеми, як діяльність досить значної і вагової частки української інтелігенції — духовенства — в роки Другої світової війни.

В цілому ж праця є одним з перших значних кроків до об'єктивного, позбавленого ідеологічних збочень викладу багатопланової, складної історії інтелігенції України, який буде продовжено.

Серед нових напрямків історичного пошуку слід відзначити дослідження різних форм інакомислення в Україні, який, за визначенням Ю. О. Курносова, був боротьбою "за національне визволення, людську гідність, повагу прав людини незалежно від раси, національної релігії, політичного переконання, проти будь-яких форм диктату"⁸⁵.

Донедавна ці питання порушувалися в основному публіцистами в періодичній пресі. Для наукового осмислення явищ суспільного життя необхідний довгий проміжок часу, тому перші ґрунтовні напрацювання з цієї теми побачили світ лише в середині 90-х рр. За радянського часу годі було й чекати на публікацію відповідних матеріалів (вони з'явилися лише у самвидаті й за кордоном), адже правлячі кола надзвичайно вразливо і болісно сприймали саму лише згадку про опозицію та дисидентів. Праця Ю. О. Курносова вигідно вирізняється серед інших рядом ознак.

Автор подає чітку дефініцію поняття інакомислення, пропонує його періодизацію в 60—80-ті рр., показує поетапну наступність більшовицької політики придушення опозиції протягом всього існування радянської влади. Дослідник підкреслює, що український правозахисний рух мав інтернаціональний характер, гармонійно інтегрувався у загальноносоюзний та всесвітній рух за права людини. Крім того, він зумів поєднати національні вимоги із захистом загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини.

Характерною рисою інакомислення, його слабкістю, на думку автора, була обмеженість соціальної бази, на яку він спирався. Ця точка зору збігається з твердженням інших дослідників, які вбачали причину цього в живучості "синдрому 37-го року" в підсвідомості людей, а також надзвичайній активності каральних органів, що з допомогою тотального стеження, сітки інформаторів викорінювали будь-які прояви вільнодумства і спротиву радянській владі.

Аналіз феномена "шестидесятництва" супроводжується в книзі характеристикою особливостей його української генерації, зокрема, зв'язку з організованим беззбройним повстанським рухом проти комуністичного режиму на західноукраїнських землях. Вчений стверджує, що українське "шестидесятництво" було не "революцією поетів", а складалося з представників різних верств населення: науковців, митців, літераторів, робітників, студентів, службовців тощо.

В монографії простежується діяльність правозахисних організацій (Українського національного комітету, Української робітничо-селянської спілки, Української Гельсінської групи), а також найяскравіших постатей українського руху опору, справжніх страдників за ідею — Л. Лук'яненка, Ю. Бадзьо, Б. Гориня, М. Гориня, В. Чорновола, В. Стуса, А. Горської, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Симоненка, І. Дзюби — та їх внесок у розхитування підмурків тоталітаризму. В ході вивчення дисидентських документів (листів, декларацій, звернень тощо), у автора викристалізувалася думка, що вістрія цієї боротьби спрямовувалася проти таких дій комуністичної системи, які супроводжувалися пограбуванням національних багатств України "експлуатацією місцевих людських ресурсів, плановою русифікацією, знищенням історичної

пам'яті народу, ігноруванням соціально-економічних, політичних та духовних запитів і потреб населення республіки" (с. 105).

Факти, наведені в книзі, переконливо доводять, що партійні органи та опікувані ними силові структури не гребували ніякими засобами для досягнення ідеологічної стерилізації України. Однак це не примусило мовчати правозахисників: навіть за ґратами і в заслання вони продовжували свою подвижницьку самозречену боротьбу, торуючи шлях до вільної, суверенної української державності.

Проблеми формування основних засад національно-культурної політики більшовиків на початку 20-х років XIX ст. відображені в препринті інженера-дослідника О. А. Кручека⁸⁶. Автор поділяє політику держави в галузі культури цього періоду на два етапи: 1) 1920—1922 рр., коли продовжувалося нищення національної культури за умов економічної кризи та голоду, спричинених заходами "воєнного комунізму", і 2) 1922—1923 рр., коли на стартовій фазі непу почалося стихійне національно-культурне відродження, а влада змушена була змінити тактику, вдаючися до заходів по опануванню цього явища.

Нова книга академіка НАН України Г. Вервеса⁸⁷ є синтетичним осягненням багатовікової культури другого за величиною слав'янського народу — українського — у системі загальноєвропейських духовних цінностей. У праці зроблено спроби розкрити велич, багатство та самобутність нашої культури, злеті і падіння українського творчого генія у його спілкуванні зі світом, роль і значення культури у становленні державності — найвищого досягнення та втілення національної ідеї народу.

Одним з важливих напрямків наукових зусиль вчених інституту стало вивчення міжнародних зв'язків України та міжнаціональних взаємин всередині країни. Протягом 1975—1990 рр. Інститут історії АН УРСР видавав республіканський міжвідомчий збірник наукових праць "Історичні дослідження", одна з серій якого — "Історія зарубіжних країн" — мала 15 випусків. З 1991 р. у видавництві "Наукова думка" ця серія поновилася під назвою "Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки". З третього випуску (1993 р.) збірник видається поліграфічною дільницею Інституту історії України, тією ж, що друкує "Історичні зошити", до редакційної колегії в переважній більшості входять співробітники відділу історії міжнародних зв'язків України інституту на чолі з доктором історичних наук С. В. Віднянським. Тематика щорічника надзвичайно широка і охоплює минуле нашої держави у тривалому часовому проміжку — від IX—X ст. до сьогодення.

Так, у тому ж 3-му випуску⁸⁸ містяться статті й повідомлення, у яких досліджуються маловідомі сторінки з історії розвитку відносин України з європейськими державами (О. Б. Головка, М. С. Держалюк), деякі питання зовнішньополітичної діяльності Української Народної Республіки. Окремі розділи збірника висвітлюють майже зовсім не вивчені в українській історіографії проблеми діяльності емігрантських організацій українців у Франції, Чехословаччині, Болгарії у міжвоєнні роки (С. В. Відюшський, В. В. Павленко), а також питання історії національних меншин в Україні у XIX — 20—30-х рр. XX ст. (О. В. Шевченко, Н. В. Кривець, Т. І. Єременко, І. М. Кулинич).

Публікації четвертого випуску збірника⁸⁹ висвітлюють досить широкий спектр проблем, про що свідчить хоча б перелік деяких праць, що увійшли до нього: "Радянсько-угорські дипломатичні відносини у міжвоєнний період" (М. С. Держалюк), "Українсько-польське культурне співробітництво в 70-х роках XX ст." (на прикладі літературних і книговидавничих зв'язків) (І. Т. Лісевич), "Розбудова національних збройних сил та проблеми роззброєння в Україні" (М. В. Грищенко), "Діяльність польського студентського товариства "Корпорація" у Києві наприкінці XIX — на початку XX ст." (Є. П. Степанович), "Національ-

но-культурне життя німецького населення в Україні у 20–30-і роки" (Н. В. Кривець), "Німецькі автори про Україну" (І. М. Кулинич), "Т. Масарик про Україну і українців" (С. В. Віднянський).

5-й випуск щорічника ^ присвячений відомому українському історико-германісту, доктору історичних наук, заслуженому діячу науки України, члену редколегії видання І. М. Кулиничу з нагоди його 70-річчя.

Збірник відкривають статті І. М. Мельникової, М. В. Грищенко, Є. В. Клокова, М. В. Знаменської, які є, по суті, науковим експерт-аналізом подій, що не встигли ще "відстоятися". Обставини, за яких Україна стала незалежною державою, проблеми вироблення нової моделі стосунків з державами — колишніми республіками СРСР, формування нового міжнародного іміджу України-нації та на інші питання автори дають відповіді, які цікавлять громадськість і тих, хто "робить" сучасну політику. Досвідом вивчення середньовічних джерел поділився ювіляр І. М. Кулинич у статті "Щоденник Еріха Лясоти" як джерело з історії України другої половини XVI ст." Ряд проблем з історії національних меншин, міжнародних наукових і культурних зв'язків України висвітлено в статтях М. М. Варварцева, О. О. Кураєва, вчених з Ужгорода Г. В. Павленка й О. С. Сліпецького, а також істориків зі Словаччини — М. Гайдоша і С. Конечни.

Поряд з матеріалами збірників співробітники відділу видали цілий ряд самостійних праць, в тому числі й монографічних.

У 1995 р. творчий доробок І. М. Кулинич поповнився ще однією працею⁹¹, написаною у співавторстві з кандидатом історичних наук Н. В. Кривець. В монографії з'ясовуються передумови і причини німецької колонізації українських земель, соціально-економічні та політичні мотиви російського самодержавства у прагненні заселити окремі території імперії німцями, основні напрямки колонізаційних потоків та райони зосередженого, компактного проживання переселенців. Дослідники характеризують засоби заохочення та підтримки німецьких колоністів, форми і методи управління колоніями, відповідні юридичні норми, що регулювали всі питання, пов'язані з переселенням іноземців до Росії. Значна увага в книзі приділяється економічному життю колоністів — видам господарювання, ефективності сільськогосподарського та ремісничого виробництва, вдосконаленню технологій, знарядь праці, майновій диференціації.

Автори констатують, що взаємини німецьких поселенців з корінним населенням базувалися на толерантності, взаємодопомозі і доброзичливості, хоча їх звичаї та побут мали досить рельєфні самобутні риси. Цілком логічно з цього випливає висновок, що "німецькі колоністи, які осіли на українській землі, органічно вписалися в суспільно-політичне та духовне життя місцевого населення, зберігаючи разом з тим певні особливості свого розвитку, свої традиції, своє віросповідання" (с. 153).

В історії національних меншин, як і в історії автохтонних народів Російської імперії, корінний злам звичного укладу життя стався 1917 р. Для німецьких поселенців він знаменував початок кінця. Жахливий терор і репресії, яких зазнали колоністи, що давно вже вважали Україну своєю батьківщиною, підірвав не лише їх економічне становище, але й довіру до влади. Про що в праці міститься доволі фактів.

Значним кроком на шляху вивчення історії польської національної меншини в Україні стали праці І. Т. Лісевича. У першій з них⁹² документально підтверджується наступність в антипольській політиці самодержавства протягом XIX–XX ст., спрямованій на денаціоналізацію, русифікацію польського населення, що проживало в Правобережній Україні. Незважаючи на зусилля поліцейсько-бюрократичного апарату, польський національний елемент в Україні виявив свою життєздатність,

надав позитивного імпульсу соціально-економічним процесам, організації промислового виробництва у цьому регіоні.

Окреслюючи масштаби польського землеволодіння в Україні, автор подає картину соціальної диференціації серед польського сільського населення. Що стосується намагань польської аристократії стати лідерами польської національної меншини, як це видно з публікації, то вони виявилися безпідставними: ані повстання 1863 р., ані пізніші події не закріпили за польськими латифундистами роль національних речників.

Демографічні аспекти проблеми інтерпретуються автором на підставі архівних джерел, а також зіставлення результатів досліджень інших, в тому числі й зарубіжних, істориків. В оцінці даних про кількість поляків в Україні, за переписом 1909 р., немає одностайності. Офіційну цифру — 424,5 тис. поляків — вважали заниженою польські спеціалісти В. Малишевський (за його даними, — близько 800 тис.), С. Тугугг (860 тис.) і А. Бартошевич (близько 1 млн. осіб). І. Т. Лісевич вважає завищеними і недостатньо підтвердженими не лише ці, але й цифру, наведену вітчизняним істориком А. Кондрацьким, — 2 млн. поляків (с. 35).

Як досить значний оцінюється внесок польської інтелігенції у розвиток промисловості, науки, вищої освіти в Україні.

У наступній праці І. Т. Лісевича⁹³ розкриваються особливості етнокультурних процесів у середовищі польської меншини в Наддніпрянській Україні за умов русифікаторської політики царизму, заборон та обмежень самодержавної адміністрації.

Характеризуючи колонізаційні та українізаційні явища в духовному житті, дослідник підкреслює їх позитивний вплив на зближення і порозуміння між українською більшістю та польською меншістю населення Наддніпрянщини. Внаслідок взаємозбагачення і взаємопроникнення української та польської культур відбувалося зростання культурно-освітнього і духовного потенціалу народу України.

Зважаючи на складність українсько-польських стосунків у минулому, науковий пошук позитивних елементів у взаєминах між українцями і поляками дозволяє творити підґрунтя їх оптимізації й гармонізації в сучасному та майбутньому.

Доля польського населення України у 20—30-ті рр. в процесі вирішення національного питання радянською владою дістала неупереджене висвітлення в публікації, підготовленій Т. І. Єременко⁹⁴. Автор показує еволюцію від охоплення польської меншини соціалістичними перетвореннями до відкритого наступу на польські національні інституції, масових репресій та депортацій, оголошення поляків "шкідницькою нацією", перетворення їх на "перший покараний народ". На 1927 р. польське населення в Україні налічувало 476,4 тис. чол. (третє місце слідом за українцями і росіянами) і зберігало своє національно-культурне і духовне обличчя (с. 9). Поляки знаходилися під впливом духовенства і критично, з недовірою ставилися до соціалізації й комунізації всіх ланок суспільного життя. Дослідниця характеризує засоби, з допомогою яких більшовицька влада контролювала настрої польської національної меншини (діяльність Польського бюро при ЦК КП(б)У та Польської акції ЦК нацменшин ВУЦВК, створення польського національного району на Житомирщині). Однак документи, наведеш в праці, засвідчують спротив польського населення насильницьким методам радянської, зокрема навалі до атеїстичного штурму, вчиненому без врахування особливостей світосприйняття і традицій поляків. Показово, що з 15 категорій польського населення, які підлягали депортації (її хвиля почалася у 1935 р.), на 2-му місці значився "костьольний актив". Це недвозначно вказує на те місце в антирадянському русі поляків, яке більшовики відводили духовенству. Чистки, репресії, депортації

охопили, за оцінками автора, 44 тисячі поляків, майже поголовно була знищена польська інтелігенція (с. 65).

Політика більшовиків щодо польської національної меншини ще раз засвідчила їх маніакальне прагнення до уніфікації суспільно-політичного життя, до знищення будь-яких рис окремішності та опозиційності

Весь комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників, історичних обставин і реалій, які вплинули на формування українсько-болгарських відносин у міжвоєнний період, розглянуто у змістовній монографії В. Павленко⁹⁵.

Як відомо, міждержавні стосунки України та Болгарії після кількох річної перерви поновилися у зв'язку з підписанням Брестської угоди. Складність політичного пасьянсу, що символізував баланс і розстановку сил у Європі, як зауважує автор, змушував уряд України шукати дипломатичного визнання шляхом маневрування, компромісів і матеріальних поступок. Книга містить цікавий матеріал, який розкриває зусилля посла Гетьманської держави у Болгарії О. Я. Шульгина та його колеги в Україні І. Шишманова у налагодженні торговельно-економічних стосунків між обома державами, хоча цьому й заважали рамки спільної торговельної угоди між Україною і державами Четверного союзу та позиція Німеччини.

В праці йдеться також про маловідомі епізоди репатріації військово-полонених та біженців з України, що стала одним з важливих напрямків двосторонніх зносин. Відмовляючись від ідеологічних кліше, дослідниця хоч і розглядає це питання у зв'язку з планами Антанти щодо використання залишків армії Врангеля, розміщеної в Болгарії, для боротьби проти радянської влади, проте розставляє інші акценти. Показуючи діяльність українського Червоного Хреста в цьому напрямі, автор наводить незаперечні докази того, як у ставленні до нього місія російського Червоного Хреста виявляла імперські амбіції, що цілком відповідало більшовицькому курсу на централізацію.

Уряди Стамболійського і Раковського підтримували торговельні зв'язки. Як зауважує В. Павленко, у травні 1921 р. держави, що стали торговими партнерами радянської країни, були поділені між радянськими республіками на "сфери впливу". Таким чином, Україна і Болгарія дістали можливість для нарощування товарообміну.

Падіння уряду БЗНС в результаті Червненого перевороту 1923 р. "надовго підірвало радянсько-болгарські відносини, а оформлення тоталітарної радянської держави зробило неможливим проведення республіками самостійної зовнішньої політики" (с. 62).

Узагальнюючи сказане, дослідниця приходить до висновку, що як суб'єкт міжнародних відносин Україна деякою мірою самостійно виступала до складання радянської тоталітарної держави. З другої половини 20-х рр. вона, як і решта радянських республік, втратила право на зовнішньополітичну діяльність (с. 69).

Констатуючи наявність контактів громадськості обох країн у міжвоєнний період, В. Павленко підкреслює, що вони здійснювалися лише в рамках революційних організацій (по лінії МОДР, наприклад). Незважаючи на це, саме масовий рух за нормалізацію болгаро-радянських зв'язків став одним з головних факторів, що примусили уряд Болгарії прийняти рішення про встановлення дипломатичних відносин з СРСР у 1934 р. В цілому ж ставлення болгарського народу до подій, які відбувалися в СРСР, характеризується в книзі як біполярне. Частина болгарського суспільства критично ставилася до соціальної доктрини і практики більшовиків. Ліворадикальна частина населення Болгарії підтримувала і брала за вірець вирішення соціально-економічних питань у Радянському Союзі

Остання частина монографії розкриває становище болгарської національної меншини та політичної еміграції в Україні. Згідно з докумен-

тами, сплеск національної свідомості, освіти, матеріальної та духовної культури болгарського населення, яке проживало на південно-українських землях, тривав протягом недовгих років "коренізації", створення умов для розвитку національних меншин. Згодом болгари, як і місцеве українське населення, повною мірою відчували на собі безжальний тиск репресивно-примусового бюрократичного механізму.

Сторінки книги розповідають про ставлення офіційних кіл та громадськості СРСР до болгарських політемігрантів, засоби і форми їх підтримки, ідеологічну обробку, освіту, оздоровлення. Дані, наведені в тексті, свідчать, що кінцевою метою цієї "турботи" радянського режиму була все та ж нав'язлива ідея міжнародної революції шляхом її експорту до інших держав. Україна ж стала одним з головних полігонів, на якому відпрацьовували тактику дій та перевіряли практикою одержані знання болгари — випускники Комуністичного університету національних меншин, Міжнародної ленінської партійної школи, Військової академії ім. Фрунзе.

Підсумком тривалої пошукової роботи в архівосховищах і книгозбірнях України, Італії, Росії став біографічний словник діячів культури італійського походження в Україні, складений доктором історичних наук М. М. Варварцевим⁹⁶. Це нове за жанром і незвичне поки що для вітчизняної історіографії видання містить систематизовані життєписи понад 500 осіб, які працювали в галузі архітектури, музики, літератури, образотворчого і народного мистецтва, освіти, науки, а також дані про їх творчі зв'язки з українськими інтелектуалами і митцями. На підставі поіменного аналізу складу і творчості італійських учасників цих стосунків, напрямів їх діяльності, характеру взаємовпливів, автор робить висновок, що "розвиток України в руслі загальноєвропейських орієнтацій і тенденцій, був одним з магістральних в її історії" (с. 12).

Після виданої у 1986 р. монографії "Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (Первая половина XIX в.)", яка, за оцінкою італійського журналу ("Східна Європа"), стала "відправним пунктом у вивченні багатогранних зв'язків Італії зі східнослов'янським світом, "Біографічний словник" — це ще один внесок до вітчизняної італієзнавства.

Українсько-сербські культурні зв'язки у XVIII ст. стали предметом публікації кандидата історичних наук К. В. Колибанової⁹⁷. Внаслідок відсутності власної державності становлення і розвиток відносин між двома народами на рівні державно-політичних контактів був неможливим. Тому ці взаємини всупереч асиміляторській щодо сербів політиці Османської та Австро-Угорської імперій здійснювалися у формі культурних та конфесійних зв'язків.

К. В. Колибанова не погоджується з тими істориками й етнографами, які абсолютизують і перебільшують роль українського культурного впливу на сербів. Виділяючи з усього розмаїття українсько-сербських відносин такі ланки, як освіта, література й живопис, де вплив української культури був найбільш відчутним, автор підкреслює, що "зв'язки зі спорідненою культурою українського народу сприяли тільки прискоренню й полегшенню національної диференціації, самовизначенню сербської культури, її відродженню" (с. 104).

У 1996 р. європейська громадськість відзначала 75-річний ювілей з часу заснування Українського вільного університету (УВУ) — першої вищої школи і другої наукової установи (поряд з Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка (НТШ) української еміграції за кордоном. Одним з перших серед вітчизняних істориків почав вивчати внесок цієї установи в культурно-освітню діяльність української діаспори в Чехо-Словаччині завідуючий відділом історії міжнародних зв'язків України С. В. Віднянський. У праці, виданій "Історичними зошитами"⁹, залучення пере-

важно нових і маловідомих джерел дало можливість авторові дослідити такі недостатньо вивчені питання, як причини і передумови заснування УВУ та його переведення з Відня до Праги, становлення концепції та розробка нормативних актів його діяльності, формування і динаміка змін професорсько-викладацького складу та студентського контингенту. В праці дається характеристика ставлення чехословацького уряду до Українського вільного університету та міжвоєнної української еміграції в цілому, стосунків УВУ з науковою громадськістю ЧСР, науково-освітніми установами інших країн, його здобутки на ниві науки, освіти і культури.

Предметом наукового інтересу кандидата історичних наук О. П. Данильченка стали етнічні групи півдня України у 20-ті роки нинішнього століття". На підставі різноманітних джерел автор доводить, що українці становили більшість на всіх етапах формування і розвитку Причорномор'я й Приазов'я, хоча всі етнічні групи регіону доклали зусиль до його освоєння. При цьому за умов царської Росії кожна з них зберігала специфічні риси національного розвитку та різною мірою зазнавала національного гніту, русифікації, а то й часткової асиміляції. Дослідник наголошує, що у більшості народів півдня процеси етнічної консолідації були ще далекі від завершення і продовжувалися навіть у ХХ ст. На початку 20-х рр. ХХ ст. південь України, за визначенням О. П. Данильченка, став клубком "неймовірно гострих суперечностей, складних економічних, соціальних та національних проблем" (с. 39—40). Цей висновок цілком збігається з твердженнями провідних спеціалістів у цій проблематиці, в тому числі й тих, праці яких згадано вище.

На пострадянському просторі, вкритому мереживом кордонів між новоутвореними суверенними державами, не лише відродилися спекуляції політичних сил, зацікавлених у їх перекроєнні, але він став і ареною ряду міжетнічних та міжнаціональних конфліктів. Інтереси України виявилися безпосередньо дотичними до проблеми Північної Буковини та Південної Бессарабії, що набула загострення у зв'язку з відомими подіями у Придністров'ї та політичною лінією румунських властей щодо південно-західних етнічних українських територій. Аналітично-ретроспективному розгляду цієї актуальної проблеми присвячена праця професора Р. Г. Симоненка¹⁴.

Сповідуючи методологічні засади, які ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності та комплексного підходу до вивчення явищ минулого, дослідник наводить переконливі дані на підтвердження тези про традиційний слов'янський компонент у дністровсько-прутському межиріччі. Цілком органічна інтегрованість володінь русичів між Дністром і Пругом в політичне, етносоціальне та економічне тіло Давньої Русі знаходить аргументоване підтвердження в історичних джерелах і працях учених. Наведені автором факти не залишають місця для сумнівів у питанні про автохтонне населення Буковини, яке було слов'янським.

У ході наукової полеміки з такими істориками, як Н. Йорга, Е. Діаконеску, М. П. Погодін, Й. Ністор та іншими, Р. Г. Симоненко доводить неспроможність їх зусиль, спрямованих на спотворення картини етногенезу на південно-західних українських землях. Водночас дослідник закликає відмовитися від "залізобетонних" схем української історіографії, що дасть можливість налагодити плідний діалог з незаангажованими румунськими та молдавськими спеціалістами з даної проблеми.

Не шукаючи "легкої здобичі" на царині протиставлень і антитез, автор відтворює історію взаємин українського і молдавського народів у всіх багатоманітних їх проявах, акцентуючи увагу на позитивних моментах. Здається, саме такого розважливого підходу бракує тим румунським і молдавським історикам, аргументацію яких критично осмислює Р. Г. Симоненко.

Значна увага в праці зосереджена на міграційних процесах та їх наслідках. Один з головних напрямків дослідження присвячений з'ясуванню місця Буковини і Бессарабії в контексті міжнародних подій на тривалому хронологічному проміжку. В книзі показані дипломатичні маніпуляції європейських країн, в яких ці території відігравали роль розмінної карти, висвітлюється експансія Румунії 1918 р., а також позиція урядів УНР і ЗУНР щодо румунської політики в цьому регіоні.

Окремий сюжет монографії присвячений дипломатичним зусиллям УРСР, спрямованим на мирне врегулювання спірних територіальних питань, складній динаміці переговорних процесів, оцінці міжнародно-правових угод, які визначали статус Бессарабії та Буковини у міжвоєнний період.

Не обійдено увагою питання про румунську окупаційну політику на цих землях, що супроводжувалося румунізацією місцевого населення, соціально-економічними утисками і національним гнітом. Одним з кроків на шляху до розв'язання бессарабського питання стало утворення Молдавської Автономної РСР у складі УРСР, яке спростовувало твердження румунських політиків про утиски молдавського населення в Україні і створювало прецедент для вирішення проблеми національних меншин у тій же Румунії.

У праці відтворюється дипломатична боротьба навколо Бессарабії та Буковини в передвоєнні роки, що, зрештою, закінчилася у 1940 р. акцією возз'єднання цих земель з предковичними українськими територіями у складі УРСР. Даючи оцінку діям Радянського Союзу, вчений наголошує, що немає жодних юридичних чи навіть моральних підстав для перегляду цього акту.

Румунська окупація південно-західних українських земель під час війни зайвий раз продемонструвала вороже ставлення румунської адміністрації до місцевого населення. Перемога Радянського Союзу над гітлеризмом дала можливість реалізувати ідею соборності українських етнічних територій у єдиній державі.

Дослідник актуалізує складну проблему міжнародних відносин і націлює на поважання суверенітету сусідніх країн, дотримання принципів недоторканності кордонів, дружбу та співробітництво між народами.

Праця, виконана на високому науковому рівні, має лише один недолік — відсутність посилань на джерела й літературу. Для публікації, що несе не лише наукове, а й політичне навантаження, довідково-бібліографічний апарат видається не зайвим.

Міжнаціональному та міжнародному аспектам концепції багатотомної "Історії українського народу" присвячена праця вже згаданого, доктор історичних наук Р. Г. Симоненка¹⁰. На думку визнаного спеціаліста в цій галузі, синтетичне видання, яким має стати "Історія українського народу", повинна відтворити історію зсередини, з позицій українського народу як етноісторичного явища, широкого кола його власних інтересів і проблем. Обрана назва багатотомника зобов'язує відновити в правах національну історію, відтворити її як минуле українського етносу на власній автохтонній території. Отже, йдеться "про українську історію як самобутній безперервний процес, головним об'єктом якого є український народ — від самих його першоджерел і до сучасної суверенної державності" (с. 7).

Разом з тим, автор концепції застерігає від підміни природного українського етноцентризму панукраїнським підходом, забуттям чи зневажанням минулого інших етносів, які тривалий час мешкали на українських територіях. Виходячи з поліетнічного складу населення України протягом багатьох століть, тісного взаємопереплетення різних

етнічних культур, а також реального впливу інших етнічних факторів на хід української історії, вчений наводить аргументацію щодо розширення "Історії українського народу" до рамок "Історії народу України".

Важливим, на наш погляд, є те, що даною концепцією передбачається серйозне дослідження виникнення й сучасної спадщини української діаспори.

Констатуємо, що історія міжнародних відносин України та політики щодо неї світового співтовариства залишається і донині занедбаною ділянкою наукових досліджень, Р. Г. Симоненко наголошує на необхідності широкого висвітлення проблеми "Україна в історії міжнародних відносин". Адже "дозволяючи простежити багатогранний спектр її спілкування з іншими народами та країнами, ставлення іноземних держав до вузлових питань її минулого, основні риси українського бачення навколишнього та далекого світу, внеску у його життя, геополітичні інтереси, вона напрому прокладає шлях до показу місця України в світ історії", що, у свою чергу, є необхідною передумовою, "найраціональнішим методом з'ясування органічного зв'язку історії України із загальним процесом розвитку людства" (с. 28).

Історія релігії та церкви в радянський період стала для дослідників "особливою зоною". Про релігію дозволялося писати лише в звинувачувально-викривальному ключі. Тому поряд із визнанням того факту, що вказана тема не є "цілиною", ми змушені констатувати: більшість написаного в доперебудовні часи має ідеологічний крен, відверту підміну понять й апологетику державної політики більшовиків щодо церкви. Тож необхідність осмислення історії релігії та її інститутів сьогодні ні в кого не викликає сумнівів. І робота в цьому напрямку вже почалась. Одним з її вагомих результатів стала праця Н. А. Шип¹⁰¹, в якій досліджуються форми та зміст церковно-православного руху духовенства російської та української орієнтацій, що спричинився до розколу православної церкви в Україні. Церковно-православний рух розглядається як складова частина, дійовий чинник національно-визвольної боротьби українського народу. Диференціюючи православно-український напрямок цього руху, автор відзначає, що його поміркована течія вимагала церковної автономії, а радикальна — автокефалії Української православної церкви. Конкретизація умов життєдіяльності православної церкви в Україні дає підстави дослідниці зробити висновок, що церковна ієрархія "не стала конструктивним засобом національно-державних змагань в Україні у дореволюційні часи, знехтування нею пізніше, як це зробила більшовицька влада, також обернулося сумними наслідками для духовенства і віруючих" (с. 58).

Ще одну працю з історії церкви в Україні підготував для "Історичних зошитів" професор П. П. Панченко¹⁰². В дослідницькому фокусі автора — відносини між церквою і державою у післявоєнні десятиріччя в їх складній динаміці. Стежачи за коливанням політичного маятника, вчений наводить статистичний вираз ситуації, в яку були поставлені релігійні громади, і висловлює думку, що "заходи держави по неухильному зменшенню кількості релігійних громад православної конфесії в другій половині 40-х — першій половині 80-х рр. є підстави кваліфікувати як конкретно сплановані акції по масштабному послабленню позицій православної церкви" (с. 9). На підтвердження своїх слів дослідник наводить такі дані: 4847 церков та молитовних будинків РПЦ зняті з державної реєстрації за 20 років по війні та 81,1 % храмів позбавлені реєстрації у 1959—64 рр.

Наступ на церкву продовжувався і в 70—80-ті рр., хоча його форми і методи еволюціонували в бік наукоподібності, масової ідеологічної обробки громадської думки, пропаганди нової, радянської обрядовості. Та все це, як переконаний автор, мало вплинуло на внутрішній ду-

ховний світ людей, що вірили в Бога, — попри бадьорі звіти активістів атеїстичного фронту у всі післявоєнні роки вони продовжували хрестити дітей, вінчатися, відспівувати померлих у церкві.

Основна частина праці торкається проблем сучасної релігійної ситуації в Україні. Антагонізм між державою та церквою, міжконфесійні незгоди, накопичені під час панування комуністичного тоталітаризму, разом вийшли на поверхню і спричинили соціальну напруженість в ряді регіонів країни. Керівництво держави за цих умов виявилось неспроможним швидко вирішити всі питання, що постали, тому протистояння церков затягнулося і навіть поглибилось. В праці розкриті складні колізії у міжконфесійних взаєминах, схарактеризована діяльність сект і нетрадиційних релігійних об'єднань.

Аналіз сучасної релігійної сфери схилив автора до думки про появу такої конфесійної спрямованості, що поєднує в собі релігійну та національну Ідею.

Серед новітніх напрямків історичних досліджень слід відзначити той, який стоїть особно за своїм трагічним змістом і наслідками для народу України, — катастрофа на Чорнобильській АЕС.

Першою спробою відтворення позиції та дій державно-партійних інстанцій колишнього Союзу РСР, республіканського керівництва, громадських організацій у зв'язку з трагічною подією став вихід збірника документів, підготовленого авторським колективом вчених Інституту історії України¹⁰³.

Зібрані документи дали підстави зробити висновок, що уявлення про глобальність масштабів катастрофи і реальні її наслідки прийшли відразу.

Підпорядкованість республіканських владних структур унітарного центру стала одним з факторів, який перешкоджав своєчасній і повномасштабній реалізації рекомендацій спеціалістів у справі профілактики наслідків катастрофи.

З метою найбільш повного і безстороннього з'ясування впливу Чорнобильської аварії на стан здоров'я населення до збірника залучені документи всіх причетних до цієї справи установ і організацій. Переважна більшість з них до 1990—1991 рр. були засекреченими і лише тепер широкі кола громадськості дістали можливість ознайомитися з ними.

Один з драматичних періодів нашої історії, який вимагає комплексного дослідження, — так звана "перебудова", проголошена радянським керівництвом у другій половині 80-х рр. з метою модернізації політичних механізмів, економічних важелів управління народногосподарським комплексом, соціальної сфери. Проблемам українського села у перебудовний час присвячено збірник науково-популярних статей¹⁰⁴, в яких аналізуються причини кризових явищ у сільськогосподарському виробництві, його фінансуванні, принципах управління, перспективи подолання труднощів і т. п.

20 квітня 1995 р. в Інституті історії України відбувся науково-теоретичний семінар, присвячений 10-річчю проголошення М. Горбачовим курсу на перебудову. В ньому взяли участь провідні спеціалісти Інституту історії України й Інституту національних відносин і політології НАН України. В їх виступах прозвучали неординарні думки щодо політичних, соціально-економічних, моральних аспектів перебудовного процесу, оцінки його витоків і наслідків для України. Доповіді та повідомлення С. Кульчицького, Л. Нагорної, Ю. Шаповала, М. Плюща, П. Панченка, В. Юрчука, Н. Барановської та інших вчених увійшли до збірника статей, виданого на початку 1996 р.

Одним з наймолодших наукових підрозділів Інституту історії України є Кабінет українсько-грецьких зв'язків, однак за цей час існування в ньому розгорнулись активні дослідження грецької колонізації в

Україні, різних аспектів співіснування двох народів протягом багатьох сторіч. Кабінет став організатором кількох конференцій, матеріали яких видані в Інституті історії України. 29–30 вересня 1993 р. у Києві відбулася I Міжнародна наукова конференція "Україна—Греція: історія та сучасність"¹⁰⁵, на якій з доповідями та повідомленнями виступили співробітники Інституту історії України: Н. О. Терентьева — "Новогреческое просвещение в Украине (XVIII—XIX ст.)"; Є. К. Чернухін — "Греческие рукописи в Киеве"; Б. В. Чирко — "Разселення греків та грецькі національні адміністративно-територіальні одиниці в Україні (20–30-ті роки XX ст.)"; В. С. Чишко — "Видатні греки в історії та культурі України на сторінках Українського біографічного словника"; Ю. Д. Пряхін — "Греческие воинские формирования в Северном Причерноморье, в Приазовье, в Крыму: история создания, повседневная и боевая деятельность (конец XVIII — середина XIX веков)"; М. Ф. Дмитрієнко — "Грецька діаспора в Україні історична біографія як жанр для з'ясування взаємозв'язків двох народів (Теоретичний аспект)" та ін.

Аналогічну назву мали II і III Міжнародні конференції, що відбулися відповідно в Києві та Афінах у лютому і жовтні 1995 р.^{106–107}

У виступах українських науковців (Н. О. Терентьевої, Є. К. Чернухіна, М. Ф. Дмитрієнко, О. В. Буцько, В. В. Томозова, Н. І. Козіної та ін.) порушено й обговорено широке коло проблем античної археології, історії, етнології, народознавства.

Роком раніше побачило світ оригінальне видання, що репрезентувало епістолярну спадщину грецького духовенства XVIII ст.¹⁰⁸ Збірник деталізує грецько-українські відносини того часу. В ньому вперше оприлюднено листи представників грецької православної церкви до київських митрополитів Рафаїла Заборовського й Арсенія Могиллянського, а також лист елісаветградських греків до Григорія Сінайського, кафігумена монастиря св. Катерини у Києві. Передмова містить стислий огляд греко-українських відносин та біографічні відомості про митрополитів Рафаїла й Арсенія.

Духовні стрижні народу України спираються на тисячолітні надбання, що мають світове значення. Бурхливе XX сторіччя було багатим на випробування не лише для пам'яток нашого минулого, але й тих, хто намагався зберегти їх для прийдешніх поколінь. Про те, як склалася доля церковної старовини в період з 1917 до 1941 р., розповідається в двотомній монографії О. О. Нестулі¹⁰⁹.

Перша частина видання містить аналіз основних проблем збереження в Україні історико-культурної спадщини культового призначення за доби Центральної Ради, Української гетьманської держави, Директорії УНР та в перше десятиліття більшовицького правління.

Відмінність даної праці від тематично-споріднених полягає в тому, що автор відмовився від спрощено-звинувачувального підходу на користь об'єктивного, багатовимірного з'ясування всіх аспектів державної політики щодо релігії та церковного майна в умовах різних політичних режимів. Так, характеристика кампанії по вилученню церковних цінностей супроводжується показом діяльності державних пам'яткоохоронних органів, музеїв, установ Всеукраїнської Академії наук та громадськості не лише у збереженні історико-культурних пам'яток, але й у поверненні з Держсхову РСФРР в Україну ювелірних виробів, раритетів, що мали виняткове історичне та художнє значення.

У зв'язку з цим привертає до себе увагу теза дослідника про те, що "кампанія по вилученню церковних цінностей вийшла далеко за межі суто господарської, політичної, відкривши, по суті, для широких кіл видатні зразки ювелірного мистецтва, історико-культурні шедеври", до того недосяжні для вчених (с. 152). Разом з тим, на думку автора, ці заходи продемонстрували спроможність пам'яткоохоронців навіть за

умов антирелігійної істерії та репресій впливати на хід подій, з чим змушена була рахуватися навіть партократична верхівка держави.

В середині 20-х років, у період "українізації" "основні тенденції на ниві охорони пам'яток культового призначення, — як вважає вчений, — полягали у розширенні практики участі пам'яткоохоронців у вирішенні проблем збереження як функціонуючих, так і вилучених з користування храмів історико-мистецьких предметів релігійного культу, монастирських комплексів" (с. 228). Саме в цей час на базі пам'яток кількох монастирів було підготовлено створення державних історико-культурних заповідників.

З кінця 20-х років відлагоджений механізм охорони пам'яток культового призначення внаслідок чергової хвилі безбожництва не зміг виконувати свої функції у повному обсязі. Друга частина книги розкриває суть комуністичної політики в релігійній сфері, засоби і форми боротьби українських учених, громадськості за збереження перлин культового здобутку та оповідає про їх подальшу долю.

Книга є цікавою не лише з пізнавального боку, але й тим, що дає повчальні уроки і практичні рекомендації. О. О. Нестуля звертає увагу на те, що в сучасній Україні фактично відсутня система державних пам'яткоохоронних органів з відповідними повноваженнями, а також єдина концепція та загальна програма збереження історико-культурної спадщини українського народу. Дослідник підкреслює необхідність залучення досвіду минулих років у встановленні обліку, науковому студіюванні пам'яток, визначенні ефективності і доцільності форм їх охорони і пропаганди.

У зв'язку з підготовкою багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України особливого значення набуває виявлення і дослідження пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з історією визвольної боротьби та національного державотворення. Саме на цих актуальних проблемах сфокусована публікація, яку підготували В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. І. Скрипник¹⁰⁰. Автори акцентують увагу на необхідності вивчення "білих плям" в історії України, зокрема таких, як національно-визвольний рух в Україні другої половини XVII — першої половини XVIII ст., діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, братств, громадівський рух, визвольні змагання кінця XIX — початку XX ст., події Другої світової війни. Практичні ж заходи по збереженню пам'яток, пов'язаних з цими подіями, вимагають забезпечення фінансовими й матеріальними ресурсами пам'яткоохоронної роботи, формування її міцної законодавчої бази та відповідних умов для форсованого створення Державного реєстру пам'яток історії та культури України. Силами співробітників відділу історичного краєзнавства Інституту історії України, очолюваного академіком П. Т. Троньком, підготовлено збірник¹⁰¹, який містить типові статті про пам'ятки археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, комплексні пам'ятки тощо.

У 1995 р. з'явилося перше видання хронологічних довідників "Пам'ятні дати в історії України", які мали стати щорічними. Перший довідник¹⁰² складався з 10 розділів: 1. Суспільно-політичне життя. 2. Міжнародні відносини. 3. Події воєнної історії. 4. Наука. 5. Культура. 6. Освіта. 7. Провідні підприємства, установи, підприємці. 8. Видавництво і преса. 9. Релігія і церква. 10. Фізкультура і спорт. Брошура вмістила пам'ятні дати відомих подій, а також ті, які в роки комуністичного режиму замовчувалися.

Наступного року побачив світ другий випуск довідника, доповнений багатьма новими датами пам'ятних подій¹⁰³.

Як відомо, українські краєзнавці стали ініціаторами створення науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Реалізація цього масштабного проекту, здійснюваного в ім'я історичної спра-

вадливості та в пам'ять про безвинні жертви більшовицького терору, неможлива без організації масового пошуково-дослідницького процесу за участю представників громадськості, державних установ. Методичні рекомендації по підготовці даної серії розробили П. Т. Тронько та Ю. З. Данилюк¹⁴. Вони мають на меті озброїти всіх причетних до цієї справи науково вивіреними підходами до збору, систематизації, обробки й публікації документальних матеріалів.

У березні 1990 р. в Києві відбувся I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, що проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців. Вже наступного року за ініціативою членів Спілки в Кам'янці-Подільському, а в 1993 р. в Луцьку були проведені відповідно V і VI Всеукраїнські наукові конференції, на яких розглядалися завдання краєзнавства в духовному відродженні нашого народу, на ниві виховання у громадян країни почуття національної самосвідомості, глибокої повага до власної історії, культури, мови, традицій¹⁵⁻¹⁶. На конференціях йшла мова про вироблення концепції охорони культурно-історичних пам'яток в нових умовах, а також довгострокову програму "Пам'ять втрачених сіл" та необхідність координації зусиль фахівців краєзнавства у межах держави.

Ідеї, виголошені на цих наукових форумах, дістали продовження в конкретних справах, зокрема випуску ґрунтовного збірника "Репресоване краєзнавство", журналів "Краєзнавство" і "З архівів ВУЦК — ГПУ — НКВД — КГБ".

Серед проблем, якими глибоко займаються вітчизняні вчені, є проблема повернення культурних надбань нашого народу з-за кордону. Ряд праць по даній тематиці належить перу к.і.н. С. І. Кота. Одна з них видана в Інституті історії України¹⁷. Саме в ній вперше не лише в українській, але й російській історіографії з суто наукових позицій аналізуються причини та історичні обставини, що спричинилися до виникнення однієї з найбільш гострих проблем в українсько-російських контактах — визначення долі українських культурних цінностей в Росії.

Використовуючи широку джерельну базу, автор детально розглядає різні категорії пам'яток історії та культури, які протягом кількох століть вивозилися з теренів України до російських сховищ, подає їх класифікацію.

Наголошуючи на необхідності правильного розуміння проблеми та об'єктивного її розгляду, історик акцентує увагу на фактах дискримінаційного ставлення російського царату, а згодом і радянського уряду часів СРСР, до культурних потреб українського народу, що мало одним із наслідків — вивезення його культурних надбань.

Надзвичайно цікавим та оригінальним аспектом концепції дослідника є сполучення суто історичного, фактологічного матеріалу з характеристикою норм міжнародного права та законодавства колишніх Російської імперії, Радянського Союзу та УРСР, на підставі чого зроблені висновки про можливість трактування значної частини пам'яток історії та культури як вивезених з території України незаконним шляхом, що дає підстави українській стороні домагатися їх повернення.

С. І. Кот висвітлює досвід вирішення проблеми повернення культурних цінностей, який існував в українсько-російських стосунках на початку нинішнього століття. Зокрема, до наукового обігу введені невідомі раніше дані про діяльність Паритетної Комісії по обліку культурно-історичних та художніх цінностей, яка була створена урядами РСФРР та УСРР, діяла в 1929—1930 рр. й може бути прикладом конструктивного вирішення цього складного питання.

Праця С. І. Кота, по суті, відкриває новий напрямок у розвитку української історичної думки і є вагомим внеском в дослідження актуальних проблем українсько-російських відносин в минулому і на сучасному етапі.

Практичне значення вказаного видання полягає в тому, що воно дає інструментарій для діяльності українських дипломатичних органів з напрямку повернення духовних скарбів на батьківщину.

Радянські часи були далеко не кращими для таких галузей історичного дослідження, як геральдика, сфрагістика, генеалогія тощо, скованих вузькими рамками дефініції "допоміжні історичні дисципліни", до яких вони були віднесені. Останніми роками їх статус підвищився до "спеціальних історичних дисциплін". Неабияка заслуга в цьому справжнього ентузіаста своєї справи, вченого з енциклопедичними знаннями і широким колом наукових інтересів — доктора історичних наук М. Ф. Дмитрієнко, яка очолює відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України. Саме під її керівництвом дослідження в галузі СЩ набули системного і глибокого характеру, вийшли на ряд конкретних результатів, якими користуються громадські й політичні організації, державні структури, наукові установи різного профілю.

В комплексі спеціальних історичних дисциплін особливе місце посідає генеалогія — наука про родовід, генетичний зв'язок та походження різних суспільних верств, етносоціальних спільнот.

3—5 серпня у конференц-залі Інституту історії України відбулися І генеалогічні читання, присвячені 75-й річниці з дня смерті В. Л. Модзалевського, якому вітчизняна наука зобов'язана утвердженням генеалогії як самостійної галузі історичних знань. Організаторами цього міжнародного наукового форуму стали Інститут історії України, Генеалогічна секція Українського геральдичного товариства (УГТ) і Центр генеалогічних досліджень¹¹⁸.

Опубліковані матеріали читань містять доповіді фахівців України, Російської Федерації, Сполучених Штатів Америки і тематично згруповані по 3-х розділах: I. Життя та діяльність В. Л. Модзалевського. II. Теорія та методологія генеалогічних досліджень. III. Проблема практичної генеалогії: А. Генеалогія дворянських родів. Б. Генеалогічні дослідження різних станів та верств суспільства.

Упорядники видання підкреслювали, що характерною особливістю сучасного наукового процесу виступає "відродження національно-державних традицій, соціогенетичної пам'яті народу, зокрема реконструкція величезного первинного пласту "родинного життя різних верств впродовж "темних століть" нашої національної історії" (с. 7). Оскільки комуністичний режим відсував на периферію цей пласт соціального буття та його вивчення, історія української генеалогії ще чекає на своїх дослідників.

Серед матеріалів, які увійшли до збірника, — ряд доповідей співробітників Інституту історії України. У співдовіді М. Дмитрієнко та І. Войцехівська розглянули питання про джерельну базу для складання родоводів (на прикладі біографії академіка Російської Академії наук й академіка ВУАН В. С. Іконнікова). Разом зі своїм учнем — аспірантом О. Ясем, — М. Дмитрієнко висловила власне бачення проблеми датування смерті С. В. Капніста в історико-генеалогічному дослідженні. "Російські родоводи як джерело історії України XIII—XVI ст." стали темою повідомлення к.і.н. О. Русіної. У двох розвідках В. Томозова подані матеріали до генеалогії родин Модзалевських і М. А. Врубеля (у співавторстві з Н. Томозовою).

Родовід Апостолів простежується у розвідці к.і.н. Н. Герасименко, а в центрі уваги інженера-дослідника В. Любченка — селянська генеалогія Поділля (можливість дослідження, джерела та їх інтерпретація).

Першу працю з історії геральдики України, що вийшла українською мовою, підготували М. Ф. Дмитрієнко й аспірант Ю. К. Савчук¹¹⁹. Написане на основі оригінальних джерел, в тому числі з архівосховищ

Російської Федерації, дослідження стало внеском у відродження давньої галузі історичних знань, невинуватено гнаної і занедбаної в радянський період. У праці містяться ілюстрації гербів подільських міст, їх описи, інші цікаві документи. Вона ще раз підтверджує вагомість спеціальних історичних досліджень, без яких неможливе повноцінне відтворення картини нашого минулого.

Як уже відзначалося, нагальною вимогою сучасності є вироблення оновлених концептуальних засад вітчизняної історії на всіх її відтинках і в цілому. Провідними вченими Інституту історії України вже зроблені перші кроки на цьому шляху.

Ряд цікавих положень з приводу створення багатотомної "Історії українського народу" висловлений доктором історичних наук, професором В. Г. Сарбеєм¹²⁰. Стрижнем його концепції є два моменти. По-перше, новаторська як за формою, так і за змістом фундаментальна праця з історії України має органічно влітатися в контекст загальноєвропейської та світової історії. По-друге, визначаючи об'єкт дослідження, вчений пропонує зосередитися не на історії української держави, а на історії автохтонного українського народу, що дав назву території, державі, тобто історії українського етносу. При цьому важливо, спираючися на кращі здобутки інших наукових дисциплін, простежити традиціоналізм у всіх сферах життя — економічній, політичній, духовно-культурній.

Звичайно, концепція, за визначенням автора, не претендує на права абсолютної істини. Вона в основному торкається періоду, окресленого ХІХ — початком ХХ ст., однак і за цієї умови є ще одним щаблем, який веде до практичного втілення ідеї багатотомної історії України.

Відносно новий напрямок наукового пошуку у вітчизняній історіографії пов'язаний зі становленням і розвитком історіософії. Проблеми теорії та філософії історії активно розробляються доктором історичних наук В. М. Ткаченком. За визначенням дослідника, даним в брошурі, що вийшла 1994 р.¹²¹, предметом історіософського аналізу "в кінцевому підсумку є історична самосвідомість — двоїста, суб'єктивно-об'єктивна за своєю природою, що й забезпечує можливість історичного пізнання". При цьому звучить застереження, що історіософам було б небажано брати на себе зобов'язання дати відповіді на всі наболілі питання сучасної історичної думки, оскільки їх висновки можуть виявитися лише гіпотезами.

Торкаючись проблеми марксистського погляду на історію, ставлення Маркса до так званої "теорії змов", автор наголошує, що принципи й положення, введені марксизмом у гуманітарне знання, перетворилися на спільне надбання культури і втратили будь-який зв'язок з ідеологією марксизму". Тому можна лише приєднатися до його закликів на адресу українських істориків визначитись у своєму ставленні до творчої спадщини "класиків".

В ході характеристики соціального світу вчений поділяє уявлення про те, що суспільні процеси визначаються дією внутрішньо притаманної суспільству духовної стихії, як свого роду вітальної енергії, котра служить і рушійною основою динаміки суспільства, і базовою інфраструктурою його самоорганізації та самозбереження. Самоорганізація нації, за словами автора, — це "шлях становлення урбанізованої цивілізації з вільною ринковою економікою, правовою державою і міською культурою. За його визначенням, в процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори — усвідомлення історичного досвіду та правильного розуміння суспільного інтересу.

В праці дається аналіз таких соціокультурних засобів регуляції, як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія, економічне регулювання.

Соціальна організація суспільства (СОС) як "специфічна динамічна підсистема" забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження і координації різноспрямованої активності елементів суспільства. Особливого значення за цих умов набуває адекватність форм і методів механізму СОС традиційному типу соціокультурного розвитку суспільства.

Пропонуючи цивілізаційно-формаційний підхід до предмету історії України, В. М. Ткаченко як один з основних принципів наводить слова А. Тойнбі про те, що рушійні сили історії не є національними, а випливають з більш загальних причин. Будь-яка національна історія повинна розглядатися у зіставленні з історією інших національних держав. Такою спільнотою, за Тойнбі, є локальна цивілізація, що в повному обсязі може бути осмисленим полем історичного дослідження. За такого підходу в основу періодизації України не може бути покладено якийсь один фактор: територіально-географічний, етнічний, цивілізаційний, формаційно-класовий чи державницький. Лише їх сукупність, інтеграційна матриця має визначати систему координат, в якій прокладає собі шлях історична дійсність.

Саме цей підхід лежить в основі концепції історії України академіка О. Прицака. Оприлюднена у серпні 1990 р. на I Конгресі Міжнародної асоціації українців у Києві, вона, за окремими винятками, й донині не стала приводом до широкої дискусії.

Не акцентуючи увагу на полемічних моментах концепції (вони порушені в його монографії "Україна і Росія: проблеми національного самовизначення". — К., 1993), В. М. Ткаченко зосереджується на тих положеннях, які не викликають заперечень, хоча й потребують подальшого аналізу й уточнень.

По-перше, територіальний обшир української історії є територією нинішньої України, що більш-менш відповідає етнографічним кордонам України.

По-друге, історія України не зводиться лише до історії української етнічної маси.

По-третє, предметом дослідження істориків є людські спільності, сформовані нині в суверенні національні держави, а в минулому — протодержави чи залежні політичні утворення.

По-четверте, всі державні утворення на території України розвивалися на пограниччі впливу християнських цивілізацій — візантійської, православної і римської. Патримоніальний характер першої не дає можливості відтворювати соціальну еліту, здатну забезпечити наступність державного утворення. Саме це стало визначальним фактором української історії протягом століть.

По-п'яте, криза марксизму не означає автоматичного відкидання формаційно-класового фактора в історичному процесі

Проблеми самоорганізації українського суспільства знаходяться у фокусі дослідницького інтересу в ще двох книгах, написаних В. М. Ткаченко у співавторстві^{III}. У першій з них автори, розглядаючи предмет історії України з позиції цивілізаційно-формаційного підходу, намагаються дати власну оцінку різноманітним виявам державного буття на тривалому часовому відтинку (від 1917 до 1994 р.), а також визначити потенціал національного відродження та місце України в цивілізаційному потоці

Особливу увагу сконцентровано на проблемах, пов'язаних з набуттям Україною статусу незалежної держави, виборами 1994 р., становленням державницької ідеї.

Висновки дослідників щодо спроможності української громадськості успішно здійснювати самоорганізацію суспільства невтішні, адже і до сьогодні не вироблена його перспективна модель, що залишає його і

донині Об'єктом, а не Суб'єктом історії. Однак в книзі містяться погляди на те, яким чином можна змінити ситуацію, що склалася.

Друга з названих праць базується на аналізі щомісячного соціологічного моніторингу соціологічної служби Соціс-Гелап, окремі результати якого вміщено в кінці видання. Цього разу предметом вивчення стали події останнього часу в Україні, в яких поряд з надбаннями минулого знайшли відбиток сучасне прагнення до самоідентифікації, визначення напрямків і вибір подальшого шляху для поступу.

Торкаючись питання варіативності різних моделей розвитку суспільства, автори відстоюють думку, що Україна інтегруватиметься до світової ліберальної цивілізації, маючи власне національне обличчя.

В книзі наголошується на необхідності політичної структуризації суспільства, формуванні двох сил: помірковано лівих і помірковано правих; пошуку компромісів між різними гілками влади; підкреслюється оманлива звабність спроб вирішувати найгостріші питання за допомогою референдумів; конструктивно обстоюється доцільність створення незалежних інтелектуальних центрів, які могли б генерувати новітні ідеї, моделювати суспільні процеси, адекватно аналізувати поточні явища.

Далеко не вичерпний огляд наукової продукції фахівців Інституту історії України, надрукованої видавничою базою цієї установи, пересвідчує в тому, що тематичний спектр досліджень протягом останнього десятиріччя збагатився новими напрямками, гостро і по-новому поставленими проблемами. Різноманітною стала й жанрова палітра видань: від історичних розвідок і тематичних збірників статей — до розгорнутих монографічних полотен, комплексних і синтетичних праць. Події, пов'язані з набуттям Україною незалежності, наповнили вітрила історичної науки свіжим вітром змін, розширили пошукові й публікаторські можливості вчених, актуалізували, наблизили до реальних потреб життя результати їх праці.

Використання нового методологічного інструментарію, безумовно, дало можливість вийти на вищий теоретичний рівень осмислення нашого минулого. Співробітники Інституту історії України в ряді випадків виявилися на передових позиціях в дослідженні багатьох проблем вітчизняної історії, сповна використавши більш вільний доступ до архівосховищ та книгозбірень. Це має сприяти подоланню пострадянського комплексу меншовартості української історіографії, усвідомлюванню її самодостатності і правильності обраних орієнтирів. Справедливості заради слід визнати, що на сьогодні до кінця не вдалося уникнути старих підходів, поверховості, суб'єктивізму, захоплення фактографією, а також глорифікації, гіперболізації окремих подій та історичних осіб. Втім, ці риси іманентні процесу зросту з його вадами і хворобами, від яких лікує час і наполеглива праця.

⁸⁶ Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х книгах. — К., 1994.

⁸⁶ Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). — К., 1994. — 222 с.

⁸⁶ Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури. — К., 1996. — 49 с.

⁸⁷ Вервес Г. Українці на рандеву з Європою. — К., 1996. — 120 с.

⁸⁸ Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 3. — К., 1993. — 116 с.

⁸⁸ Міжнародні зв'язки України... — Вип. 4. — К., 1993. — 157 с.

⁸⁹ Міжнародні зв'язки України... Вип. 5. — К., 1995. — 152 с.

⁹⁰ Кулініч І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — 272 с.

⁹¹ Лісевич І. Ту затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.). — К., 1993. — 87 с.

- "Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.). — К., 1995 — 103 с.
- * * Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20—30-і рр. XX століття. — К., 1994. — 74 с.
- ⁹⁵ Павленко В. І. К т о р і я . Українсько-болгарські взаємини. 1918—1939 рр. — К., 1996 — 222 с.
- "Варварцев М. М. Італійці в Україні. Біографічний словник діячів культури. — К., 1994 — 196 с.
- ⁹⁶ Селиванова К. В. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII сторіччя. — К., 1993. — 126 с.
- * ⁹⁷ Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). — К., 1994. — 83 с.
- ⁹⁸ Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціальне-політичне становище на початку 20-х рр. XX. — К., 1993. — 59 с.
- "Симоненко Р. Г. Вічножяві гілки України: Північна Буковина й Південна Бессарабія — К.; Інститут історії України АН України // Історичні зошити. — 1992. — № 121 с.
- ⁹⁹ Симоненко Р. Г. До концепції багатотомної "Історії українського народу" (міжнаціональний та міжнародний аспект) — К., 1993 — 91 с.
- ¹⁰⁰ Шип Н. А. Церковно-Православний рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995. — 66с.
- ¹⁰¹ Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні. — К., 1993. — 49 с. ¹⁰² Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: 36 документів і матеріалів у двох частинах (Віщі, ред В. А. Смолій) — К., 1995. — Ч. 1. — 260 с.; Ч. 2 — 240 с.
- ¹⁰³ Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985—1990): 36. науково-популярних статей (Віал ред. І. М. Маковійчук). — К., 1991 — 222 с.
- ¹⁰⁴ Україна—Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (Київ 29—30 вересня 1993 р.). — К., 1993 — 180 с.
- ¹⁰⁵ m—107 украла—Греція: історія та сучасність. Тези II міжнародної наукової конференції (Київ, 22—24 лютого 1995) (Відп. ред. В. А. Смолій) -- К., 1995 -- 183 с.; Україна—Греція: історія та сучасність. Доповіді III міжнародної наукової конференції (Афіни 16—20 жовтня 1995 р.) (Відп. ред. Ю. Д. Пряхін). — К., 1995 — 40 с.
- ¹⁰⁶ Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства XVIII ст. в фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського (Передмова і переклади Є. К. Чернухіна). — К., 1994. — 91 с.
- "Нестуля О. Л. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. У двох частинах. Ч. 1. 1917 р. — середина 20-х років. — 279 с.; Ч. 2. Кінець 20-х — 1941 р. — 216 с. — К., 1995.
- ¹⁰⁷ Горбик В. О., Денисенко Г. Г., Скрипник П. І. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. — К., 1994. — 42 с.
- ¹⁰⁸ Типові статті для зводу пам'яток історії та культури України: 36. статей (Відп. ред. В. О. Горбик). — К., 1994.
- ¹⁰⁹ Пам'ятні дати в історії України (хронологічний довідник) — К., 1995. — 32 с. ¹¹⁰ Пам'ятні дати в історії України (історико-хронологічний довідник) (Упор. — В. І. Палієнко). — К., 1996. — 50 с.
- ¹¹¹ Тронько П. Т., Данилюк Ю. З. Методичні рекомендації по підготовці науково-документальної серії книг "Ргабштовані історією". — К., 1994.
- ¹¹² V Всеукраїнська наукова конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та повідомлень. — К.; Кам'янець-Подільський. — 1991; VI Всеукраїнська конференція "Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатотомних національних традицій України" — К.; Луцьк. — 1993.
- ¹¹³ Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії. Проблеми повернення в контексті історії та права. // Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи — Взяп. 8 — К., 1996 — 91 с.
- ¹¹⁴ Українська генеалогія, теорія, методологія, Історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. — К., 1996. — 165 с.
- ¹¹⁵ Дмитрієнко М., Савчук Ю. Короткий нарис міської геральдики Поділля. — К., 1994. — 106 с.
- ¹¹⁶ Сербей В. Г. До вироблення концепції багатотомної "Історії українського народу" (роздуми і пропозиції). — К., 1994.
- ¹¹⁷ Ткаченко В. М. Україна: історіософія самоорганізації — К., 1994. — 41 с.
- ¹¹⁸ Ткаченко В., Рєсент О. Україна: на межі цивілізацій (Історико-політологічні розвідки). — К., 1995. — 159 с.